

- кадров на Украине (1946 – 1965 гг.) // История СССР. – 1969. – №4.
4. Пронин О. Государственные сельскохозяйственные школы // Социалистическое сельское хозяйство. – 1946. – № 12.
5. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 20016.
6. Рибак В.І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991. – К.-П.: Абетка, 2000.
7. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 3162.
8. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 17. – Спр. 2079.
9. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 17. – Спр. 2055.
10. ІДДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 183.
11. ІДДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 338.
12. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 670.
13. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр. 190.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ІДДАВОВУ). – Ф.27. – Оп. 27. – Спр. 57.
15. ІДДАВОВУ. – Ф.27. – Оп. 27. – Спр. 902.
16. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 18. – Спр.157.
17. ІДДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 110.
18. ІДДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 188.
19. ІДДАВОВУ. –Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 318.
20. ІДДАВОВУ. – Ф. 27. – Оп. 19. – Спр. 952.

А.В. Ніколаєва

ПРИДОРожніЙ ХРЕСТ У ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Важливе місце в повсякденному житті українців займають різноманітні обереги, що використовуються для захисту індивіда та його оточуючого середовища від усіляких негативних явищ. Окремого дослідження потребують обереги, що застосовуються для захисту загального середовища певного соціуму, тобто захищають спільній простір, призначений для постійного перебування індивідів, наприклад, населеного пункту, вулиці тощо. Найпоширенішими серед спільних оберегів є придорожні хрести, які встановлюються усією громадою для захисту населеного пункту від хвороб та епідемій, війн і стихійних лих та, звісно, нечистої сили.

Щодо історіографії, то у 1865 році професор російської церковної історії Іван Малишевський опублікував статтю про придорожні хрести [1, 1-106]. Саме ця праця може слугувати зразком комплексного підходу до проблеми встановлення хрестів на теренах колишньої Російської імперії. Дослідник систематизував хрести за функціональною ознакою, виокремивши хрести при дорогах, на роздоріжжі, перехресті, у лісі, на полі, на пагорбах, біля водоймищ, на околицях населених пунктів. Найбільше уваги автор приділив дослідженю витоків цієї традиції. На його думку, християни, маючи на меті уберегти себе від спокуси, встановлювали хрести для постійного нагадування про розп'яття Ісуса Христа [1, 6]. Окрім того, придорожні хрести слугували знаменням про початок впровадження християнства в країні, перемоги христової віри над невір'ям та нагадували про місця хрещення людей [1, 42-43]. Свою думку автор обґрунтував повідомленням Нестора Літописця про встановлення Св. Андрієм Первозванним хреста на київських пагорбах [1, 7]. Левову частку статті Малишевський присвятив визначеню місця

встановлення хреста. Так, дослідник прослідував взаємоз'язок придорожніх хрестів з надмогильними і зазначає, опираючись на археологічні матеріали, що на місцях, де розташовуються придорожні хрести, археологи часто знаходить залишки старих кладовищ [1, 19, 56]. Автор припустив, що хрестовстановлення на роздоріжжі відбувалося саме на тих місцях, де у язичників на стовпах стояли урни з прахом померлих. З цією традицією пов'язане уявлення про те, що на перехрестях збираються душі померлих [1, 54]. Хрести встановлювали також на місці зруйнованої церкви, зокрема, вівтаря, місцезнаходження якого вважається чистим і святым. Такі хрести були огороженні перилами [1, 56-57]. Крім того, дослідник зробив припущення, що при дорозі ховали утоплеників, самогубців чи вбитих грабіжниками, тому молитва переходжих слугувала помилуванням тих, хто помер „нагло” смертью [1, 57]. При в'їзді до населеного пункту хрести ставили ті, в кого один з членів сім'ї загинув на війні з метою поминання померлого [1, 58]. Однак започаткування традиції встановлення „фігур” при в'їзді Малишевський відносив до періоду татарських набігів, зазначаючи, що хрести встановлювали як подяку за визволення населеного пункту від татар. Автор наголосив на тому, що хрест – це символ заселення земель після набігів [1, 59].

На рубежі XIX – XX століть придорожнім хрестам свої розвідки присвятили Микола Сумцов, Іван Беньківський, в яких вони зазначили ареал розповсюдження „фігур”, намагалися прослідувати їх походження, описували вірування, пов'язані з ними. Хведір Вовк зробив спробу окреслити придорожні хрести Волині в контексті дослідження дерев'яної сакральної архітектури. Так, етнограф описував вигляд тогочасних хрестів, зазначаючи, що досить часто „фігури” мають до п'яти і більше метрів у висоту і прикрашаються розп'яттям Ісуса Христа разом зі знаряддями його тортур: губкою і списом, кліщами, цвяхами, молотом, іноді з тридцятьма срібниками та драбиною. Також дослідник звернув увагу на „одягання” хреста в сорочку померлої дитини або фартух, який спеціально шиється для „фігур” як подяка за одужання дитини [2, 37].

З приходом радянської влади на західноукраїнські землі традиція встановлення придорожніх хрестів була перервана: „Хрестів було багато, то комуністи позрізали їх, ні одного не полишили, ні церкву, нічого... в дев'яностому році почалось вже перестрійка, почалася оци вже свобода релігії, в нас церкву построїли, і хрести вже зразу поставили, на том же місці, поставили хрести, там де наші діди ставили, батьки, вже ми діти їхні, то ми поставили ті хрести, та де вони стояли і це не тільки в нашему селі, ви проїдеться по всіх съюлах, де вони були, так вони там і поставили” (Записано автором від М. О. Гарковець в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Окрім того, зафіксовані знушення більшовиків над „фігурами”, такі як стріляння в хрест [3, 172], що мало на меті показати зневагу до релігії загалом та церкви зокрема. За свідченнями респондентів, хрести почали знову встановлювати в період перебудови та на початку 90-х років ХХ століття за ініціативи місцевих громад та церкви.

Щодо сучасного вивчення придорожніх хрестів, то, на жаль, на сьогодні не існує грунтовного дослідження, яке б сповна висвітлило цю тематику.

Серед сучасних етнографів, які зацікавилися питанням „фігур”, потрібно згадати Олексія Нагорнюка, котрий розглядає поліські придорожні хрести як один з елементів народної топографії, що вирізняє місця, в яких відбувається контакт з „іншим” світом [4, 253]. окремі аспекти висвітлила етнолог Ірина Ігнатенко, яка в одній із своїх статей розглянула роль, функції та значення придорожніх хрестів на Поліссі. Як назначає сама дослідниця, її стаття передусім є розвідкою, базованою на польових етнографічних матеріалах, зібраних в Житомирському (Лугинський і Брусилівський р-ни) та Рівненському (Рокитнівський р-н) Поліссі [5, 39-44].

Зважаючи на викладене вище, автор статті ставить за мету розкрити роль, місце та значення придорожнього хреста у традиції українського селянства.

Територіально придорожні хрести зустрічаємо переважно на Правобережній Україні, зокрема Волині, Галичині, Поліссі, Поділлі, Прикарпатті, де „фігури” фіксуються ще у XIX столітті, як дослідниками, так і подорожуючими.

На Волині широковживано назвою придорожнього хреста є „фігура”, однак на Поліссі, зокрема, у дослідженому нами Зарічненському районі Рівненської області, побутує назва „хрест” або „криж” (Записано автором в с. Заозер’я Зарічненського р-ну Рівненської обл.), остання нагадує про близькість цієї місцевості до українсько-білоруського кордону.

Зупинимося на місцях встановлення хрестів. Зазвичай ними стають перехресті („крижові”) дороги [6, 5], подекуди в їзди до населеного пункту. Крім того „фігури” встановлюють у так званих „нечистих” місцях, тобто тих, на яких часто трапляються лиха або аварії: „Як ідеш на Костополь, по ліву сторону, там хрест стоїть. Отам дуже-таки страшна дорога, там щороку дві-три аварії робиться із смертним ісходом. І владика Ворфоломій тоді Ровенський був, благословив зробити хресний хід по цій дорозі від Мирного до Костополя і посеред дороги на Рівне поставити хрест, тому що шофири мені розказували, що їдемо в машині й ні з того ні з чого, каже, раз – стіна. По тормозах тормозиш, ну щастя, що нікого спереді немає або тебе не доганяє, а от на ня і аварія була б” (зап. автором в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Також хрест встановлюють як нагадування про християнські принципи життя: „У нас, на жаль, є така біда, як п’янка, то ставимо на таких місцях, де п’яниці чі добошири живуть, на етот самий „криж”, щоб людина дивилася...” (зап. автором в с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл.), або „як символ нагадування тут християни живуть, люди православної віри, які хреста шанують, шанують Христа розп’ятого, Спасителя розп’ятого” (зап. автором в с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.).

Сам процес виготовлення „крижа” має сакральний зміст, адже відбувається вночі і має закінчитися до схід сонця: „Звечора заготовляли кросна, ткали ручника за ніч, нитки, все, основу. Сходилося усе село. І самі майстрині, ніхто не спав тоді. І витикався цей рушник, слався цей рушник, раніше це було, то казала мати, що всі корови переступали, перегонили через його, з усього села до сходу сонця мусило. Но ми як зробили цей перший

хрест, значить, чоловіки в цей час вночі дуба заготовляють, оце обтесують його, обрізуєть і ставлять, укопоють. І тоді все село до сходу сонця, ми даже чуть-чуть і не встигли, вже щитай сонце й сходило, бо ми вже коло восьми годин зимою це зробили” (зап. автором в с. Мутвиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.). У встановленні „фігури” бере участь вся громада, таким чином принадлежність до оберегу має весь соціум. Дерев’яний хрест виготовляється, як правило, з сосни або дуба, зрідка зустрічаються і кам’яні (більш давніші) або нові залізні хрести (зап. автором в с. Прикладчики Зарічненського р-ну Рівненської обл.).

Шанобливе ставлення до хреста проявляється у постійному догляді за ним: „Щороку перед Паскою, в чистий четвер, те знимаємо, да ти палемо ленти чі кого, а гетие вішаємо” (зап. автором в с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.), „коли приходить Паска, там він вбирається, приматують ленти, малюють його, красять, як воно положено, раніше бідні люди жили, то там рушничка повісив, фартушка повісив, знаєте, а тепер оно, стали багаті: красять, вже й іконки даже міняють, там вона почорніла, то другу ставлять, купляють хорошу, чіпляють” (зап. автором в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Придорожні хрести також ушановуються через перехрещування або уклін перехожого „оці старші люди перехрещаються”, „хто вірує в Бога, той перехрещується, а хто ні – то так пройде, або голову наклонить” (зап. автором в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.). У XIX столітті побутувала думка про те, що особа, яка не вклоняється або не перехрещується, проходячи повз хрест, є злодієм або розбійником. Іван Малишевський подає переказ про єврея, який найняв для перевезення в інше місто чоловіка, але останній не перехрестився, пройджаючи повз „фігуру”, тому єврей відмовився від послуг цієї особи [1, 103].

В другій половині XIX століття розповсюдженими явищем було прикрашання православних „фігур” римо-католицькою символікою, яку помітив генерал-губернатор Південно-Західного краю при об’їзді територій, якими він опікувався. Це питання навіть виносилося на розгляд ради Київського Свято-Володимирського братства в 1866 році. На засіданні було вирішено просити Духовну Консисторію, щоб остання попіклувалася про викорінення у своїх благочинних округах „латино-польських прикрас”, мались на увазі різні фігури Спасителя і янголів, крім того, наступним кроком була заміна написів на „фігурах” з латинських на слов’янські [6, 5]. Між дослідниками XIX століття точилася суперечки щодо римо-католицького, уніатського чи православного походження придорожніх хрестів. Так, Іван Малишевський опонує своїм колегам, які вбачають латинські корені у цій традиції, і доводить, що звичай є також православним, опираючись на згадки про встановлення хрестів на українських землях ще за часів княгині Ольги і про VII вселенський собор, де згадувалися хрести про дорогах [1, 77 – 78], що, на його думку, засвідчує про давність цієї традиції. Зауважимо, що Малишевський, який, закінчивши у свій час Київську духовну академію та співпрацюючи з православною церквою, звісно, мав суб’єктивну точку зору на це питання, але згадаємо загальновідомий факт про те, що VII вселенський

собор відбувся в Нікеї в 787 році, а Велика схизма, тобто розкол християнства на католицизм та православ'я, лише у 1054 році. Тому вважаємо, що ця думка Малишевського є доцільною. Наши колеги мистецтвознавці, також цікавляться взаємозв'язком та коренями цього звичаю. Петро Кузенко вбачає в українських придорожніх хрестах тісне сплетіння місцевих давньоукраїнських тенденцій із проявами західноєвропейської, передусім польської культури [7]. На думку польської дослідниці Ганської, спільним для обох сусідніх культур є те, що і у поляків, і в українців придорожні хрести встановлювалися як обереги [8, 137]. Помилково вважали цю традицію виключно римо-католицькою і чиновниками. За Синодальним наказом від 1732 року, що забороняв скульптуру, яка ніби проникла в Росію з Польщі, знищувалися і „фігури”, передусім на Волині, особливо після придушення антиросійського повстання 1831 року [9, 186].

З придорожніми хрестами також нероздільно пов'язане поняття „обрік” – дар або певна обіцянка, яка дається людиною задля збереження здоров'я, життя, миру або з метою зміни свого життя на краще. Іноді саме встановлення хреста слугує „оброком”: „Якось смерть за смертю і люди, щоб уже обректися на здоров'є, щоб не вмирали так, не помирали люди вирішили новий поставити хрест” (записано автором в с. Прикладчики Зарічненського р-ну Рівненської обл.), „во время войны це такой обрік давали перед Богом – ставили хрести, щоб оци деревня, бо ж ходили і як вони колись казали бульбашину, щото вночі ходили з лісу, то щоб оберегав деревню” (записано автором в с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл.), „і холера була, всякая разна хвороба була. Важка така, що людина не могла пережити. І ставляли оброки, хрести, іздили, за ніч в мене в хаті робили он де. Брали льон, прали еті нитки і до дні, щоб напралі і того і основали і щоб виткали і до дня щоб хреста зробили, щоб хреста зробили і повисили. І так було, що прали, і ткали, і хреста зробили і до дня повисили, і хвороба прикрилася” (записано автором в с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл.).

На закінчення зазначимо, що придорожній хрест, якому належить важливе значення в розглянутому середовищі, має передусім захисну функцію і спрямований на захист певного соціуму від різних категорій небезпеки. Часто хрести виконують і комунікативну функцію, об'єднуючи громаду задля досягнення спільної мети. Кожен елемент хреста, наприклад, напис, також має запобіжну функцію і відвертає будь-які несприятливі для громади події, наприклад, епідемії, війни [10, 351]. Крім того, з „крижем”, пов'язані вірування, традиції та обряди, що свідчать про значне місце придорожнього хреста в повсякденному житті поліщуків та волинян. Зауважимо, що, безперечно, дослідження цієї теми потребує продовження і розширення ареалу дослідження.

1. Малишевский Ив. О придорожных крестах // Труды Киевской Духовной Академии. – Т. 3. – Киев, 1865. Отд. отт.
2. Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этнографии России. – Т. 1. – СПб., 1910.
3. Дяків В. Прояви народної релігійності українців в умовах більшовицької окупації початку 1920-х років // Вісник Львівського університету / Серія філологія. – 2010. – Вип. 43.

4. Нагорнюк О. Народна топографія // Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В.П. Ковальчук. – Рівне: ППДМ, 2009.

5. Ігнатенко І. „Фігури” та оброчні хрести у духовній культурі українців Полісся (на польових етнографічних матеріалах) // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр.: – К., 2009. – Вип. № 30.

6. Державний архів міста Києва. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 6.

7. Кузенко Петро. Ладшафтні хрести України та Польщі: до питання взаємозв'язку традицій // Україно-польські культурні взаємини. – Вип. 2. – К. 2008.

8. Ганская О. Народное искусство Польши. – М., 1970.

9. Теодорович И.Н. Волынь в описании городов, местечек и сел. Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899.

10. Budge, E. Wallis. Amulets and Superstitions. Dover, 1978.

О.М. Новікова

СІЛЬСЬКІ ЖІНКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОСВІТЯНСЬКИХ ПРОГРАМАХ 30-Х РР. ХХ СТ.

Аналіз історіографії, задекларованої у назві теми, показав нерівномірність у висвітленні проблеми „жіночого питання” в 1930-х рр. у науковій літературі. В 1930 – 1980-х рр. проблеми жінок дослідники висвітлювали епізодично, в контексті становища селянства загалом [1-2]. Серед сучасних досліджень, які з'явилися в незалежній Україні та на терені пострадянських країн, порушена проблема розглядається фрагментарно, в розрізі інших питань [3-5]. Отже, загалом освітній рівень селянок спеціально не вивчався, що і зумовило підготовку представленої розвідки. Автор поставив за мету на основі аналізу архівних даних, періодичних видань 1930-х рр., опублікованих документів, наукових праць дослідити охоплення освітнянськими програмами сільського жіноцтва УССР/УРСР в 1930-ті рр. та його результати.

Напередодні революційних подій 1917 р. 72,1% населення України було неписьменним, на селі такий відсоток складав 84,5. Не більше 8% жінок мали лише елементарну грамотність [6, 26]. Під час „культурної революції” з кінця 20-х рр. ХХ ст. необхідність ліквідації неграмотності населення була цілком усвідомлена як партійними та державними органами, так і широкими колами громадськості. Нова пореволюційна реальність та завдання народногосподарського життя вимагали якісних зрушень у соціокультурних характеристиках людей. Країна потребувала кваліфікованих працівників для промисловості та сільського господарства.

За даними, якими оперувала Комуністична партія України на Х з'їзді в листопаді 1927 р., за п'ять років у боротьбі з неписьменністю в УССР було ліквідовано безграмотність у 2 млн. населення, ураховуючи 700 тис. жінок. У місті відсоток письменних зростає майже в 2 рази – з 42 до 70%, а на селі майже у 3 рази – до 50%. Однак ще залишалося 5 млн. неписьменних, серед яких 3,5 млн. становили жінок [7, 503].

Засвідчені радянською статистикою дані, фіксували суттєве відставання сільського населення, а особливо жіночого, за рівнем освіти від міського. У часи, коли нова влада піднімала крайні з руїн, впроваджувала політику індустриалізації, колективізації та мала за мету створення нового суспільства, жінка перетворювалася на необхідний трудовий ресурс. Нові соціальні ролі, визначені правлячою партією,